

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ РАДЯНСЬКИХ ВЛАДНИХ СТРУКТУР У РОЗКОЛІ РПЦ

3.1. Антирелігійна комісія як засіб розколу РПЦ (1922-1929 рр.)

Унікальним, у своєму роді, неофіційним радянським органом церковної політики у вітчизняній історії була Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК КП(б)У створена рішенням Політбюро ЦК КП(б)У в 1922 р. (подібна комісія діяла і при ЦК РКП(б)). Вона об'єднувала високопоставлених чиновників усіх вищих структур державної влади в країні і відіграла ключову роль при вирішенні абсолютної більшості питань у галузі державно-церковних відносин. Особливий статус комісії підкреслювався її безпосередньою підпорядкованістю неофіційному вищому органу державної влади в країні – Політбюро. Метою створення комісії була боротьба з релігією, релігійністю і релігійними організаціями взагалі, і з Російською православною церквою зокрема. Для досягнення своїх цілей АРК використовувала різні методи: репресивні (через ОДПУ – санкціонування заслань і висилок, порушення і продовження справ), адміністративні (через органи НКВС – спостереження за діяльністю релігійних груп і громад, закриття молитовних будинків), законодавчі (підготовка нормативно-правових актів та інструкцій, що регламентують становище релігійних громад), пропагандистські й агітаційні (антирелігійний друк і створення масових безбожних організацій), внутріконфесійні (керівництво організацією і діяльністю обновленських структур РПЦ, утворення розколів, нагнітання внутріконфесійної напруги та міжконфесійних чвар) й ін.

Широкомасштабний наступ на РПЦ більшовицький уряд розпочав у 1922 р. При цьому керівну роль в організації антицерковної кампанії зіграло Політбюро ЦК РКП(б), що зверталось до «церковних питань» у 1922 р. по кілька разів на тиждень. Ініціатором і фактичним керівником розкольницької кампанії був Лев Троцький, що майже регулярно направляв до Політбюро теоретичні розробки і практичні пропозиції, що стосувалися релігійної політики. Значна частина проектів Л. Троцького була прийнята як постанови Політбюро ЦК РКП(б) і лягла в основу курсу ставлення до церкви.

Перспективний план дій щодо «радянської» частини духовенства, тобто обновленського руху, був сформульований Л. Троцьким у листі

до Політбюро від 30 березня 1922 р. «Кампанія із приводу голоду... украй вигідна, тому що загострює всі питання на долі церковних скарбів. Ми повинні, по-перше, змусити зміновіхівських попів цілком і відкрито зв'язати свою долю з питанням про вилучення цінностей; по-друге, змусити довести їх цю кампанію до повного організаційного розриву із чорносотенною ієрархією, до власного нового Собору і нових виборів ієрархії» [1]. Л. Троцький, власне кажучи, пропонував за допомогою обновленців вилучити церковні цінності, розколоти РПЦ і розгромити «тихонівців». Обновленський рух Л. Троцький розглядав як «найнебезпечнішого ворога завтрашнього дня», до ліквідації якого варто почати негайно готуватися. У той період він сподівався, що обновленці скличуть такий Помісний Собор, що остаточно розвалить «тихонівську церкву». Після цього відразу ж можна буде приступити до знищення самих обновленців.

Пропозиції Л. Троцького від 30 березня були прийняті членами Політбюро ЦК РКП(б) на засіданні 26 травня 1922 р. На підставі цього й подібних йому рішень Політбюро ДПУ активізувало роботу з обновленськими діячами по використанню їх для розколу і розкладання РПЦ. Слід зазначити, що за ними, як і за «тихонівцями», був поступово встановлений тотальний контроль [2]. 10 квітня 1922 р. Й. Сталін від імені ЦК РКП(б) зажадав від усіх губкомів партії у триденний термін повідомити ЦК та ДПУ, «хто призначений губкомом керувати церковною політикою в губернії» [3]. Тобто вже у квітні 1922 р. починається створення схеми, за якою керівництво по розвалу РПЦ повинно було вестися безпосередньо партійними органами.

Керівництво з боку Політбюро антицерковною кампанією 1922 р. привело ЦК РКП(б) до думки про доцільність постійного і прямого партійного контролю релігійної політики в цілому. Цей висновок був зроблений восени 1922 р., коли основний упор у проведенні кампанії усе більше переміщався з вилучення цінностей і репресій проти духовенства у бік поглиблення і керівництва складним процесом розколу усередині церкви, та знайшов своє втілення в рішенні створити при ЦК єдину комісію з церковних і антирелігійних справ, які повинна була замінити або увібрати в себе кілька невеликих комісій, які створювалися раніше без єдиного плану при центральних партійних і радянських органах.

3 жовтня 1922 р. члени Антирелігійної комісії агітпропвідділу ЦК РКП(б) звернулися до керівництва партії із пропозицією створити єдину комісію, на яку були б покладені усі основні завдання, пов'язані як із проведенням «церковної» політики, так і з організацією антирелігійної пропаганди. При цьому передбачалося у складі нової комісії зберегти основне ядро Антирелігійної комісії агітпропу, що існувала з липня 1921 р.

13 жовтня 1922 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) з доповіддю про заснування Антирелігійної комісії із цілковито новими завданнями й особливими повноваженнями виступив завідувач агітпропу ЦК А. Бубнов. Через кілька днів 17 жовтня 1922 р. відбувається організаційне засідання новоствореної комісії, що отримала назву «Комісія з проведення відокремлення церкви від держави (Антирелігійна комісія ЦК РКП(б) – АРК)» [4]. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 жовтня за участю В. Леніна рішення про створення АРК затверджується й обговорюється попередній склад цієї таємної структури [5].

Створена комісія проіснувала з 23 жовтня 1922 р. по 17 листопада 1929 р. Загалом було проведено 118 засідань. У 1922-24 роках, в часи найбільшого впливу РКП(б) на хід подій у православ'ї та інших конфесіях, АРК збиралася двічі на тиждень, а з 1925 року – щомісячно [6]. Аналіз протоколів та рішень свідчить, що АРК мала істотний вплив на процеси розколу до 1927 р. включно, а у кінці 1920-х років вирішувала переважно технічні питання, а загальну стратегію розробляли і втілювали в життя органи ОДПУ-НКВС.

Подібна комісія була створена і в Україні. Про час створення АРК при ЦК КП(б)У достеменно невідомо. Українська дослідниця А. Киридон вказує на 4 липня 1922 р., коли на Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про створення «Комісії з антирелігійної пропаганди» у складі Серафимова (голова), Рафаїла, Сухоплюєва, Балицького, Мініна та Скрипника [7]. Надалі автор стверджує, що це й було створення АРК в Україні. Інший відомий дослідник історії православ'я 1920-30-х рр. О. Ігнатуша наголошує на іншій даті – 27 березня 1923 р. (перший відомий протокол Комісії, серед тих, що збереглися в ЦДАГО України) [8].

Найменш вірогідною представляється думка О. Ігнатуши, оскільки протокол, на який спирається дослідник, не є організаційним і торкається безпосереднього вирішення поточних справ. Щодо позиції А. Киридон, то в ній є певний аргумент, але чи була це саме Антирелігійна комісія – невідомо, бо паралельно з АРК, яка мала конспіративний характер і офіційно ніде не фігурувала, була інша – офіційна – «Комісія з антирелігійної пропаганди», що діяла при відділі агітації та пропаганди, про яку ймовірніше і йде мова у вищезазначеному протоколі від 4 липня 1922 р.

Загалом же питання про антирелігійні комісії 1921-1922 рр. досить складне. На той час центральні партійні і державні органи створили значну кількість всіляких комісій, що займалися питаннями церковної політики. Вони в основному вирішували оперативні питання, що виникали і, як правило, існували недовго.

Наша точка зору зводиться до наступного. В Україні до справи розколу православної церкви ЦК КП(б)У безпосередньо звернувся у серпні місяці 1922 року, про що свідчить закритий лист секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда за вересень 1922 р. у якому, зокрема, вказувалося, що «у справі розколу церкви у половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого при ЦК працює спеціальна комісія» [9]. Протягом вересня-листопада 1922 р. усі питання, що були пов'язані із розколом РПЦ, направлялися безпосередньо в комісію. Наприклад, протягом 10-19 жовтня 1922 р. було прийнято два рішення вищих партійних органів щодо розколу: 10 жовтня Оргбюро ЦК КП(б)У вирішує «розглянути роботу по розколу церкви», а 19 жовтня Секретаріат ЦК КП(б)У приймає резолюцію: «Посилити роботу по розколу церкви». Обидва ці рішення було направлено до церковної комісії [10].

Можна зробити висновок, що не пізніше серпня-вересня 1922 р. для централізованого керівництва розколом при ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія «По церковним справам», що пізніше була реорганізована і взяла назву «Антирелігійна Комісія при ЦК КП(б)У» (надалі також фігурують назви – «Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)» і «Центральна антирелігійна комісія»), і яка корегувала роботу партійних і радянських організацій у напрямку розколу і дискредитації церкви. Як правило, вона переважно дублювала, або пристосовувала до українських реалій розпорядження та директиви Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б), що апробувала і широко втілювала таємну політику кремлівського керівництва щодо церкви.

Якщо розглянути процес формування російської АРК, де до жовтня 1922 р. діяло декілька комісій, які займалися різними галузями церковного життя і навести паралелі, то можна також зробити припущення, що і в Україні також діяло кілька комісій, які в кінці 1922 р. об'єдналися в єдину АРК.

Архівні документи свідчать про активну діяльність АРК-ВАК у розпал політики розколу українського православ'я – до 1925 р. включно (пізніші протоколи ВАК не знайдені, але її існування підтверджують протоколи АРК на місцях, що діяли до кінця листопада-грудня 1929 р. [11]). У роботі цієї комісії, так само, як і всеросійської, брали участь працівники вищого партійно-державного апарату: у 1923 р. – В. Балицький (голова ДПУ УСРР), М. Черлюнчакевич (заступник Наркома внутрішніх справ), С. Макар (Жвіф), Я. Райхштейн (заступник начальника відділу кадрів НКВС УСРР), І. Сухоплюєв (завідуючий підвідділом культів адміністративного відділу НКВС), А. Соколовський

(завідувач п'ятим-шостим відділом ДПУ), С. Діманштейн (голова Головополітосвіти), В. Логінов (член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК), О. Шумський (завідуючий відділом агітації і пропаганди); у 1924 р. – К. Карлсон (заступник голови ДПУ УСРР), В. Уласевич (агітпроп ЦК КП(б)У), С. Карін (Даниленко) (ДПУ УСРР), Я. Гольберт, А. Іванов (член Політбюро КП(б)У; з 1925 р. – член ЦВК СРСР, був членом Президії ЦВК СРСР, секретарем Ради Союзу ЦВК СРСР), В. Горожанін (Кудельський) (з 1924 р. – начальник секретного відділу ДПУ УСРР), Шишко, Холявський (зав. Оргінстром ЦК КП(б)У). Всеукраїнська комісія так само, як і всеросійська, носила закритий характер. В час найбільш навалного наступу на церкву в середині 20-х рр. правомочність комісії визнавалася навіть за умов участі в роботі всього чотирьох представників, якщо серед них був присутнім член ЦК або ЦКК. Характер антирелігійної роботи визначало обмежене число осіб і вона носила таємний, конспіративний характер [12].

Персональний склад АРК часто змінювався, але посадовий склад залишався без змін. Так на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 9 листопада 1922 р., заслухавши доповідь Д. Лебеда «Про роботу комісії з церковних справ», було прийнято рішення: «Констатувати, що комісія не працює належним чином... Тов. Серафимова негайно відкликати з Києва», а на голову комісії запропоновано затвердити Манцева [13].

На засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. приймається рішення «...доручити Секретаріату переглянути склад Центральної комісії, а також працівників, що безпосередньо виконують її завдання і представити на затвердження Оргбюро» [14]. Після цього 22 лютого 1924 р. АРК було затверджено Політбюро у складі: Шумський (голова), Логінов, Скрипник, Балицький, Затонський, Марченко (КСМ), Сухоплюєв, Черлюнчакевич (НКВС), Мусульбас (Укрбюро ВЦСПС). 15 жовтня 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У пропонує затвердити головою АРК М. Попова*, що очолював московську АРК протягом 1922-1924 рр. і мав великий досвід роботи у даному напрямку [15].

* Попов Микола Миколайович [24.12.1890 (5.1.1891) – 10.2.1938], учасник революційного руху в Росії, радянський історик. Член Комуністичної партії з 1919 р. Народився в Кутаїсі в родині вчителя. З 1906 р. член РСДРП, меншовик; вів роботу у Владикавказі, Харкові, Москві. У 1911 р. арештований, засланий в Іркутську губернію. В 1917-1919 рр. член Харківського комітету й ЦК РСДРП меншовиків. У 1919-1920 рр. виконував доручення НКЗС РСФРР у Закавказзі. З 1920 р. у Харкові член редколегії газети «Комуніст», з 1921 р. секретар губкому КП(б)У. 19.10.1922 – 25.01.1923 рр. – голова, а до 23.10.1924 р. заступник голови АРК при ЦК РКП(б). З 1924 р. в апараті ЦК КП(б)У, 1924-1926 рр. редактор газети «Комуніст», ректор інституту марксизму. 1928-1929 рр. в апараті ЦК ВКП(б) і МК. 1929-1933 рр. член редколегії «Правди». 1933-1937 рр. – секретар ЦК КП(б)У; був членом Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Член ЦВК СРСР. Репресований, реабілітований посмертно.

Ключовими питаннями, що розглядалися АРК з самого початку в центрі та на місцях, були питання розколу (організація осередків групи «Жива церква» в центрі та регіонах, організація Всеукраїнського обновленського з'їзду 14-16 лютого 1923 р., автокефалія обновленської церкви в Україні, виділення уповноважених від Вищого Церковного Управління обновленської церкви тощо) та його складова – суд над патріархом Тихоном, що був заарештований і знаходився під домашнім арештом з травня 1922 р. Головним завданням, яке ставила перед собою АРК – це провести суд над Тихоном до скликання Всеросійського Церковного Собору та змусити його піти на співпрацю із радянською владою.

Щоб уникнути заворушень та протестів під час процесу, було прийнято рішення про проведення шаленої агітаційної кампанії із показовим засудженням патріарха. З цієї причини на засідання московської АРК 27 лютого 1923 р. вирішили «доручити Т. Попову по лінії ЦК зробити відповідні вказівки місцям про прийняття належних заходів агітації у зв'язку з процесом «Тихона» [16]. Як результат, вже на засіданні української АРК від 27 березня 1923 р. слухали телеграму ЦК РКП(б) про підготовку суду над патріархом Тихоном. Після обговорення було прийнято низку рішень: «1. По лінії ДПУ дати директиви на місця губвідділам ДПУ зв'язатися з губкомами для того, щоб на місцях широко проводити кампанії безпартійних віруючих з приводу суду над Тихоном, використовуючи «Ж[иву] Ц[еркву]»; 2. Дати розпорядження по лінії НКВС про відсутність перепон для улаштування зборів віруючих в церквах для роз'яснення суду над колишнім патріархом Тихоном; 3. Випускати передвиборчі листівки винятково у Харкові для усієї України, передаючи їх попередньо для перегляду тов. Діманштейну*» [17].

Через два тижні у центральній та місцевій пресі з'являються агітаційні замітки з кричущими назвами: «Віруючі засуджують Тихона», «Трудящі про суд над Тихоном», «До суду «святішого» громилу», «Тихон – контрреволюціонер», «Патріарх Тихон перед революційним судом», «Духовенство засуджує Тихона» тощо [18]. Переважна більшість статей розміщена на передніх шпальтах газет, що яскраво свідчить про вагу, яка надавалася партійним керівництвом цьому питанню.

Іншим важливим питанням, що розглядалося регулярно Антирелігійною комісією була організація обновленської церкви в центрі та на місцях. Після створення у Києві у лютому 1923 р. обновленського Всеукраїнського

* Діманштейн Шимон (Семен Маркович; 1886 – 1938), комуністичний діяч. З 1922 по 1924 рр. очолював Головополітосвіту в Україні. Мав духовну освіту та звання рабина. Ймовіріше займався питання церковної політики в Україні протягом 1922-1923 рр.

Вищого Церковного Управління (ВУВЦУ) стало питання його організації і поширення його впливу на місця. У своїй доповіді «Про стан церкви на Україні» ДПУ відзначало, що «Всеукраїнське Вище Церковне Управління, не маючи коштів на оплату працівникам, на роз'їзди по єпархіям, для інструктування і для видання свого друкованого органу, перетворилося майже у мертву верхівку, позбавлену авторитету, що не має керівництва єпархіальними управліннями» [19].

У зв'язку з цим та намагаючись безпосередньо і оперативно контролювати верхівку «обновленської» РПЦ, Антирелігійна комісія 29 квітня 1923 р. вирішила перевести ВУВЦУ до Харкова [20]. З великими труднощами представником АРК Соколовським було знайдено приміщення, виявилось, що необхідно перевезти й меблі, оскільки купити нові ВУВЦУ не мала можливості. Тому на засіданні АРК від 4 червня 1923 р. приймається рішення про надання дозволу перевезти меблі з київського Покровського монастиря до Харкова [21]. Організацією цих рішень займалося безпосередньо ДПУ Республіки, а кошти виділяло ЦК КП(б)У. Лише за другий квартал 1923 р. на розкольницьку діяльність було витрачено 128 млн. рублів (відправка сексотів-обновленців на Всеросійський Церковний Собор, друк листівок та «Церковної газети» – головного друкованого органу «обновленської» РПЦ тощо). У третьому кварталі планувалося витратити 383 млн. рублів, а саме: перевезення інвентарю ВУВЦУ з Києва до Харкова – 17 тисяч, організація ВУВЦУ (ремонт приміщення та оплата технічним працівникам) – 32 тисячі, субсидія для випуску «Церковної газети» – 25 тисяч, відправка п'яти інструкторів-обновленців для поширення ідей обновленства по Україні та організація ними осередків «Живої церкви» на місцях – 150 тисяч та інше [22]. Отже, як ми бачимо, коштів для розкольницької діяльності у середовищі РПЦ більшовицька партія не шкодувала.

За другу половину 1923 р. не збереглося жодного протоколу АРК, але за іншими документами можна у загальних рисах визначити основні питання, яких торкався цей таємний орган партії.

Головним питанням, яке стояло на порядку денному у другій половині 1923 р., була підготовка Всеукраїнського обновленського Собору та низка організаційних питань щодо діяльності обновленської церкви. Згідно кошторису по роботі серед духовенства, представленому ДПУ для Політбюро, основними завданнями були: підготовка Всеукраїнського Собору (відправка людей для переговорів з єпископами – противниками обновленців до Києва, Полтави, Одеси та Катеринослава для ведення з ними переговорів і залучення до роботи Собору щоб «надати йому [Собору] більшого авторитету» [23]); проведення Собору (проїзд та утримання 20 єпископів, друк матеріалів і протоколів Собору, друк

послання єпископа Йосипа Кречетовича проти патріарха Тихона); організаційні моменти (ремонт приміщення для Синоду, організація друкованого органу обновленської РПЦ і т. д.) [24]. Усі ці питання вирішувалися на засіданнях АРК, а реалізовувалися через секретно-оперативну частину ДПУ Республіки.

Стратегічна лінія щодо подальшої роботи по розколу була окреслена на засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. Заслухавши доповідь члена АРК В. Логінова «Про церковну політику», Політбюро приймає рішення: а) підтвердити подальший курс на всебічну підтримку «Живої церкви»; б) вжити заходів до недопущення посилення тихонівщини; в) провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихонівщини; ... д) комісії (тобто АРК. – *О.Т.*) поставити завдання ліквідувати тертя між прогресивними духовними угрупованнями і створення з них блоку для боротьби з тихонівцями та автокефалістами; е) схвалити лінію комісії з пом'якшення різкості лінії живоцерковників; ж) схвалити перейменування Вищого Церковного Управління в Український Синод; ... м) усіляко утриматися від зворотної передачі церков від «Живої церкви» тихонівцям. Передача повинна проводитися тільки за постановою Центральної церковної комісії [25]. Дана постанова яскраво свідчить про подальшу розкладницьку роль з боку центральних органів КП(б)У.

У подальшому протоколи 1924-1925 років підтверджують незмінність взятої АРК стратегічної лінії. Наприклад, у своєму циркулярі від 27 жовтня 1924 р. до губернських антирелігійних комісій АРК зазначала: «1. Вважати несвоєчасним легалізацію тихонівських адміністративно-церковних одиниць..., реєстрації не дозволяти, відтягуючи під різними приводами; 2. Перешкоджати усіма засобами організацію віруючих тихонівським духовенством для вимог легалізації громад; 3. Як і раніше вжити усіх заходів в інтересах посилення обновленства, проводячи роботу по розколу і розкладанню тихонівщини...» [26].

1 березня 1925 р. на своєму засіданні АРК поглиблює тенденції розколу, прийнявши рішення «щодо тихонівщини повести політику «законного» утиску, тобто всіляко через радянські адміністративні та інші органи позбавляти їх коштів, при спробі передачі у руки тихонівців парафій, по можливості акту не оформляти і не затверджувати; поширення літератури, збори, пропаганду поза церквою забороняти, гальмувати і, де можливо, не давати дозволу на церковні ходи та інше. Щодо обновленців... ввести всілякі полегшення обновленцям, зниження податків, допомогу у вишукуванні коштів, приміщень тощо» [27]. Отже, політика з поглиблення розколу і по відношенню до двох найбільших течій з боку АРК продовжувала залишатися незмінною.

Важливим питанням протягом 1922-1925 рр. було досягнення через АРК автокефалії обновленської РПЦ. Питання про автокефалію було піднято головним українським антирелігійником Іваном Сухоплюєвим у кінці 1922 р. У чорновій записці до Політбюро КП(б)У він зазначив, що «допускати злиття української автокефальної та екзархіальної обновленської церкви не можна. Роз'єднати їх можна автокефалією екзархіальної церкви» [28]. Погодившись із даною пропозицією АРК при ЦК КП(б)У звертається до московської АРК із запитом про автокефалію, у відповідь на це 31 жовтня 1922 р. на засіданні АРК при ЦК РКП(б) було прийнято рішення «автокефалію національної церкви не підтримувати до Собору. Делегувати тов. Скворцова з ким-небудь від ВЦУ (Вище церковне управління обновленської РПЦ, що знаходилося у Москві. – *О.Т.*) та ДПУ на Україну для вивчення цього питання там і після цього, заслухавши їх інформацію, прийняти те чи інше рішення з питання автокефалії» [29]. Подальші події засвідчили, що питання у позитивному сенсі вирішено не було.

Після II Всеросійського Помісного Собору обновленської РПЦ, що проходив у Москві 29 квітня – 8 травня 1923 р., до Москви від української АРК приїжджає С. Діманштейн для з'ясування питання про автокефалію, але на засіданні від 22 травня 1923 р. Центр знову відмовляє Україні у самостійності церкви [30]. Отже і в духовній сфері, незважаючи на нагальну потребу в інтересах розколу, Москва не бажала давати українській РПЦ автокефалію, зберігаючи максимальну централізацію.

Розв'язати дане питання вдалося лише у 1925 році. 1 березня 1925 р. на своєму засіданні українська АРК прийняла чергове рішення «поставити перед ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) питання про необхідність ввести повну автокефалію Української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом» [31]. Ймовірно, Київ отримав з Москви позитивну відповідь, бо на II Всеукраїнському Соборі, що проходив у травні 1925 р. у Харкові і був підготовлений не без допомоги ДПУ, було оголошено автокефалію обновленської церкви в Україні і підтверджено на жовтневому Всеросійському обновленському Соборі у Москві у повному і беззастережному значенні [32].

Цікавим для нас є створення розколу РПЦ на українському ґрунті. На засіданні ВАК від 14 серпня 1924 р., заслухавши доповідь представника ДПУ С. Каріна «Становище духовенства» з пропозицією ДПУ: «1) З метою більш глибокого розкладу тихонівщини, створення у середовищі такої угруповання, що орієнтується на Вселенського патріарха, який веде лінію на визнання Синоду; 2) По тій же лінії для більшої авторитетності згаданого угруповання і з метою нанесення можливо більшого удару

тихонівщині, бажано використовувати призначеного п. Тихоном на Україну у якості заступника Екзарха архієпископа Іоанікія [Соколовського]», було прийнято рішення: «Визнати за бажане використання Іоанікія для розкладу тихонівщини шляхом створення угруповання серед тихонівщини, що орієнтується на Вселенську Патріархію» [33].

Грунтуючись на даному рішенні, ДПУ розсилає таємний циркуляр губвідділам ДПУ, де, розкривши ідею створення лояльного тихонівського угруповання шляхом надання тихонівцям автокефалії, дав чіткі вказівки щодо організації нового розколу: «Практичне здійснення необхідно почати з вербування із середовища авторитетних священнослужителів, один з яких повинен тактично підняти питання серед іншого духовенства про необхідність вимоги автокефалії від патріарха Тихона і про можливість легалізації» [34].

З цією метою, починаючи з січня 1925 року, органами ДПУ посилено була почата обробка тихонівського єпископату, щоб схилити до скликання Собору Єпископів України. Від цього Собору була надія домогтися постанов про осуд тихонівщини, відмежування від неї й організації нового угруповання. Воно повинно було, не приєднуючись до обновленства, повести боротьбу з тихонівщиною та УАПЦ [35].

Для вербовки Іоанікія йому, ймовірно, інкримінували нові провини і його було заарештовано. Це пояснює той факт, що через рік, на засіданні ВАК від 1 березня 1925 р., заслухавши доповідь Логінова «Про Іоанікія», приймається рішення: «Іоанікія завербувати, після чого зв'язатися з ВУЦВКом про помилування» [36]. Таким же чином було, можливо, завербовано й іншого єпископа – Сергія (Лабунцева), якого у другій половині 1924 р. було заарештовано і через 4 місяці відпущено без покарання [37]. У результаті цієї роботи було організовано черговий розкол РПЦ та утворено нове угруповання «Соборно-єпископська церква», або «Українська православна автокефальна церква з канонічно наступною ієрархією».

Для реалізації своєї політики на місцях АРК мала розгалужену мережу різного роду комісій, що діяли при губкомах КП(б)У і переважно були створені протягом вересня 1922 р. Спочатку це були так звані «трійки» – спеціальні органи губернського та повітового масштабу для керівництва роботою у вищезгаданому напрямку. До їх складу входили представники від комітету КП(б)У, ДПУ та виконкому чи НКВС. При цьому, як зазначається у документі, «трійки повинні складатися винятково із витриманих і політично грамотних партпрацівників» [38].

На ці органи покладалися наступні завдання:

1. Зробити через представника ДПУ облік контрреволюційного духовенства для того, щоб надалі поступово через «Ініціативну

групу» провести на всі ієрархічні командні пости прихильників т. зв. «Живої церкви».

2. Надати представникам «Живої церкви» можливість повести друковану й усну пропаганду.

3. Всі контрреволюційні справи, після відповідної обробки в органах дізнання й слідства, у терміновому порядку, широко популяризуючи, передавати на слухання до сесій Револьюційних трибуналів.

4. Підсилити діяльність повітових ліквідкомів по відокремленню церкви від держави.

5. Поставлене завдання вважати ударним і провести його у найкоротший термін [39].

Наприклад, Одеська губерньська трійка була створена в кінці серпня – на початку вересня 1922 р. Головою її було призначено завідуючого відділом агітації та пропаганди при Одеському губкомі КП(б)У Г. Левіта. Вся робота велася під загальним керівництвом секретаря Одеського губкому Одінцева. Але 23 вересня 1922 року створена комісія при Одеському губкомі була розформована і всі справи про розкол церкви були передані «Комісії по антирадянським партіям», або «Комісії по боротьбі на антирадянському фронті». Її постійними членами були 4 особи: секретар губкому (Одінцов), голова губвиконкому (Аверін), завідуючий відділом агітації та пропаганди (Г. Левіт) і голова Одеського ДПУ (Альпов) [40].

7 вересня 1922 року губерньська «трійка» розіслала повітовим партійним комітетам таємний циркуляр № 405 про створення відповідних «трійок» на місцях, що й було зроблено протягом вересня (наприклад, у Первомайську трійку було організовано 7 вересня, у Тирасполі – 23 вересня) [41].

Протягом вересня-жовтня 1922 р. одеська комісія переймалася справою захоплення церковної влади обновленством, поширення їх ідеологічної платформи, контролю над єпископатом. Для реалізації останнього були залучені усі сили ДПУ та інших структур (НКВС, НКЮ, Прокуратура тощо).

У другій половині вересня 1922 р. була створена комісія при Київському губкомі КП(б)У, про що було прийнято рішення на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У від 14 вересня 1922 р.: «Визнати необхідним посилення роботи з розколу церкви. Вказати на слабкість її в центрі церковників (м. Київ. – *О.Т.*), на що звернути увагу Київського губкому і запропонувати йому посилити роботу з розколу церкви. Створити у Києві комісію під головуванням т. Михайлюк у складі тт. Євдокимова, Лівшица і Логінова» [42]. Отже, можна констатувати, що восени 1922 р. в губерніях України було створено структурну мережу, що втілювала на місцях рішення як української, так і всеросійської АРК.

Судячи з усього, дані комісії при губкомах поступово втрачали свою дієвість, оскільки вже у кінці 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь представника ДПУ Логінова «Про церковну політику», приймається рішення «відтворити губернські комісії з керівництва церковною роботою» [43].

Реалізувати це вдалося лише через три місяці. 19 березня 1924 р. на основі рішення антирелігійної комісії ЦК КП(б)У надіслав до губкомів циркуляр № 1 в якому вимагав негайно створити при губкомах антирелігійні комісії у складі: голова комісії – зав. агітпропу губкому, члени – заступник голови губвиконкому, губпрокурор, начальник губвідділу ДПУ, або його заступник, секретар – представник ДПУ (як правило, начальник таємного відділу (СОЧ – «секретно-оперативна частина» – *О.Т.*), що займався питаннями церковної політики). На засіданнях АРК повинні були обговорюватися усі принципи питання, а відповідні постанови були обов'язковими для усіх радянських органів, з якими тим чи іншим чином стикалися представники релігійних течій. З принципів питань АРК на місцях зв'язувалися через апарат ДПУ з центральною комісією, а з поточних питань отримували консультації в губвідділі ДПУ [44].

У більшості округів протягом літа 1924 р. також була створена мережа антирелігійних комісій при агітпропах окружних комітетів КП(б)У. Наприклад, 21 липня 1924 р. на засіданні широкої колегії агітпропу Роменської округи Полтавської губернії було прийнято рішення про створення антирелігійної комісії у складі 3-х осіб: представників від агітпропу, окрвиконкому та ДПУ [45]. Подібну комісію у складі 5 осіб було створено 20 серпня 1924 р. і при агітпропі Тульчинської округи Подільської губернії [46], у червні 1924 р. сформована Вінницька ОкрАРК, т. зв. «антирелігійна трійка» [47].

У той же час були й винятки, які, на нашу думку, виникали у тому разі, коли губкоми, або ж губвідділи ДПУ по-своєму трактували циркуляри Центру. Прикладом може слугувати Одеська губернія, де після організації губернської АРК було прийнято рішення про розпуск окружних комісій, про що свідчить телеграма Єлисаветградського окрвідділу ДПУ від 10 червня 1924 р. до секретаря місцевого партосередку Амосова, де зазначалося, «що антирелігійні комісії створюються лише при губкомах КП(б)У. Робота ж в округах узгоджується окрвідділами ДПУ з окрпарткомаами, не створюючи спеціальних комісій» і при цьому зазначалося: «...губвідділом ДПУ нам пропонується існуючі антирелігійні комісії негайно розпустити» [48].

Отже, в середині 1924 р. була створена більш-менш чітка структура антирелігійних комісій для керівництва церковним життям в Україні.

Причиною такого рішення, ймовірно, є сувора централізація партійного й адміністративного апарату та приведення його до єдиної схеми. На користь цього твердження свідчить і зміст вищезгаданого циркуляру № 1 від 19 березня 1924 р. де, зокрема, вказувалося, що в результаті створення губернських АРК «...в усіх губерніях і по всій відомчій лінії буде проводитися єдина і правильна лінія в антирелігійній роботі..., робота губкомісій централізована» [49].

Вже наступний циркуляр, направлений секретарям губкомів та головам губернських АРК чітко визначив пріоритетні завдання останніх, які зводилися до наступного: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладання тихонівської, необхідно використати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади входять у той чи інший контакт (губвиконкоми, губліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та ін.). Губвідділи ДПУ, зірко стежачи за всіма потребами обновленських і тихонівських приходів, повинні у контакті зі згаданими радянськими органами, тобто через них (ретельно приховуючи свою – ДПУ – участь у цьому) усіляко сприяти першим і протидіяти другим. Так, при встановленні податків на обновленців стягувати по можливості нижче, й у всякому разі не вище встановленого мінімуму, а з тихонівців – не нижче встановленого максимуму.

Відносно придбання приміщень, вишукування коштів поряд зі сприянням обновленцям, проявляти протидію тихонівцям.

Що стосується агітації, зборів поза церквою або в церкві, але не з поточних справ: поширення літератури, хресних ходів і т. д., то зазначені дії, якщо вони походять від тихонівців усіляко гальмувати, у відповідних випадках зовсім забороняти, за непокору і незаконні дії віддавати суду, у той час як обновленцям робити послаблення і сприяння.

Кожний окремий випадок протидії тихонівцям і сприяння обновленцям обставляти так, щоб він формально не суперечив закону і, по можливості, не давав би формальних приводів для оскарження дій місцевої влади у вищі інстанції.

При цьому необхідно проводити різницю між селом і містом: якщо в місті зазначене може проводитися рішучіше і жорсткіше, то в селі необхідно проявляти особливу обережність і розбірливість, відповідно до настроїв даної місцевості і передбачаючи можливі небажані наслідки (заворушення селян і т. п.)» [50]. Наступного дня – 20 березня 1924 р. – секретар АРК при ЦК КП(б)У Райський направляє начальника губвідділів ДПУ більш чітку інструкцію проведення економічного тиску на опозицію обновленській РПЦ [51].

Як реалізовувалися ці рішення, показує нам АРК при Одеському губкомі КП(б)У, що була створена 9 квітня 1924 року (протягом квітня-травня 1924 р. АРК були створені практично в кожній губернії. – *О.Т.*) у такому складі: Петровський (секретар Одеського губкому), Чернявський (губпрокурор), Микалюк (ймовірно, завідувач відділом агітації та пропаганди губкому), Гарін (начальник губернського відділу ДПУ) та Гладовський (губадмінвідділ). Основною метою створення комісії визначалося керівництво та вивчення релігійного життя в Одеській губернії [52]. В день створення комісія провела два засідання: перше – організаційне, а на другому вже вирішувалися важливі стратегічні питання щодо підтримки обновленського руху та боротьби із «тихонівцями» [53].

Зокрема, вислухавши інформацію помічника начгубвідділу ДПУ Гаріна про стан справ у середовищі конфесій РПЦ на Одещині і пропозицію ДПУ про економічний тиск на тихонівців, щоб утримати панівне становище обновленців, Одеська АРК приймає низку рішень:

1) Запропонувати зав. губ. і окрфінвідділу в контакті з губ. і окрвідділами ДПУ, зменшити до мінімуму, а у випадку гострої потреби, знімати зовсім, податки на обновленські приходи і церковнослужителів. Тим же органам вжити заходів до можливого підвищення у м. Одесі й окржних містах податків на тихонівців; у селах же податки на тихонівців повинні бути цілком нормальні і законні (у містах же під законним приводом усіляко підвищуватися).

2) З метою максимального приховування політики і переваг стосовно обновленців і можливого обмеження стосовно тихонівців, необхідно фінагентів у цю справу не посвячувати і вони повинні здійснювати зниження податків не зі своєї ініціативи і розсуду, а за розпорядженням свого центра і скарги платників (через зав. губ. і окрфінвідділи).

3) Доручити Т. Гладовському (завідувач губернським адміністративним відділом НКВС. – *О.Т.*) через губадмінвідділ загальмувати розвиток тихонівського руху, віддавши відповідне розпорядження периферії. Для тієї ж мети губвідділу ДПУ дати директиву окрвідділам, а парторганам також звернути увагу на це явище [54]. Тоді ж було прийнято рішення про організацію показового суду над єпископом Миколаївським та Херсонським Прокопієм (Титовим) [55].

На засіданні Одеської АРК від 21 квітня 1924 р. було прийнято рішення не лише зменшити податки, а й зменшити оплату за електроенергію в обновленських церквах і скасувати відсотки, які було нараховано соцстрахом на заборгованість Одеського єпархіального управління обновленської церкви [56]. Отже, вплив на радянські виконавчі та судові органи навіть у місцевих АРК був майже необмеженим.

У кінці 1924 р. було ліквідовано колишні окружні ліквідаційні комісії, які разом із органами ДПУ вирішували питання релігійної політики, а натомість тактична частина діяльності була перенесена у новостворені комісії при окрпарткомах [57]. Нам відомо про діяльність лише однієї такої комісії при Конотопському окрпарткомі, яка мала назву «Комісія по відокремленню церкви від держави» [58]. Ймовірно, створити систему таких комісій на території всієї України так і не вдалося, бо вже у лютому-березні 1925 р., отримавши таємного листа Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У № 1536/с «про встановлення єдинообразних заходів по відокремленню церкви від держави», Полтавський губком визнав за необхідне «аби всі принципові питання у цій галузі роботи пророблялися... антирелігійними комісіями при агітпропах ОПК, які повинні складатися із наступних осіб: 1) представника агітпропу ОПК (голова комісії), 2) представника ДПУ, 3) зав. адм. відділом окр. ВК і 4) окр. прокурор, або його заступник» [59]. Про подібні комісії при агітпропах ми вже згадували вище.

У середині 1925 р. у зв'язку з адміністративною реформою в країні відбулася і реорганізація АРК та подальша централізація органів антирелігійної роботи. 19 червня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову, в якій зобов'язало окружні партійні комітети організувати місцеві антирелігійні комісії у складі: 1) секретар окружному, 2) завідувач агітаційно-пропагандистським відділом та 3) начальник окружного відділу ДПУ. До роботи новостворюваних антирелігійних комісій із правом дорадчого голосу могли бути залучені начальники адміністративних відділів окружних виконкомів і по необхідності начальники відділень культів окрадмінвідділів – тобто особи, які представляли органи державної влади, що проводили гласний контроль за дотриманням радянського законодавства про церкву [60]. Отож, як зазначає запорізький дослідник Олександр Ігнатуша, склад місцевих комісій підкреслює, наскільки вторинною керівництво партії вважало сферу гласної боротьби з релігією порівняно з роботою КП(б)У та ДПУ. Утаємниченість і методи ведення роботи цих органів вважалися головними порівняно із агітаційно-культурницькими принципами тривалої і відкритої ідейно-світоглядної боротьби проти церковних традицій та релігійної психології співгромадян декларованими програмою РКП(б) та державними декретами. Цей пріоритет підтверджує і таємний характер листування між ВАК та окружними партійними комітетами. Воно здійснювалося як безпосередньо через Політбюро та підвідділ антирелігійної пропаганди агітпропу ЦК КП(б)У (у час керівництва ним В. Уласевич, яка водночас, була секретарем ВАК), так і через губерньські та окружні відділи ДПУ [61].

Протягом липня-листопада 1925 р. окружні АРК були організовані по всій Україні, створивши чітку централізовану вертикаль державних радянських органів по втіленню таємної урядової політики щодо релігійних інституцій. Наприклад, 29 липня 1925 р. були утворені Чернігівська та Запорізька АРК [62], 19 серпня – Артемівська [63], 4 вересня – Зінов'ївська [64], 25 вересня – Таганрозька [65], жовтень – Маріупольська [66] і т. д. Склад цих комісій не завжди відповідав циркулярному: Запорізька АРК складалася лише з трьох постійних членів (ОПК, агітпроп, ДПУ), але протоколом № 2 від 12 серпня 1925 р. було введено Начальника адмінвідділу НКВС з правом дорадчого голосу [67], Чернігівська – 4 (ОПК, ДПУ, окрвиконком, адмінвідділ), Маріупольська, Зінов'ївська та Артемівська – 5, але в Маріуполі замість представника відділу культів було кооптовано окружного прокурора [68]. Таким чином, для багатьох парткомів питання про склад було непринциповим і носило більш рекомендаційний характер, але у той же час можна констатувати про створення в Україні мережі регіональних АРК, що підпорядковувалися безпосередньо ВАК, оскільки згідно циркуляру усі протоколи окрАРК повинні були направлятися безпосереднього центральній комісії [69].

Перед окружними АРК ставилися наступні завдання:

1. Координування діяльності організацій, що проводять церковну політику. Спостереження за правильним проведенням у життя політичної лінії щодо різних церковних угруповань.
2. Інформація про стан релігійного руху в окрузі. Вивчення і постановка обліку релігійного руху (облік громад, вплив на віруючих, методи роботи, політфізіономія громад).
3. Спостереження за проведенням у життя директив Всеукраїнської антирелігійної комісії [70].

Створені на місцях окружні Антирелігійні комісії досить оперативно стали провідниками директив центральних антирелігійних органів комуністичної партії і посилили координацію діяльності місцевих органів, які вели боротьбу проти церкви. Серед перших завдань, виконаних ними, було проведення вибіркового обстеження релігійного руху в округах, «пророблення питання щодо політичного впливу релігійних організацій на населення», перегляд персонального складу працівників окружних відділів культів із метою «негайної заміни безпартійних співробітників, безпосередньо зайнятих цією роботою, партійними товаришами» [71].

Продовжили втілювати окружні АРК і розкольницьку політику в середовищі РПЦ. Так, Запорізька АРК, вислухавши доповідь начальника окрвідділу ДПУ Т. Александровського про стан і розвиток церковних угруповань, констатувала, що в окрузі за сприяння ДПУ відбувається

розклад серед тихонівців на два табори – іоанікіївців та стефанівців (за іменами єпископів Іоанікія (Соколовського) та Стефана (Адріашенка). У результаті АРК приймає рішення: «Роботу та заходи ДПУ у боротьбі з релігійним рухом і розкладом реакційної частини духовенства схвалити» [72]. На засіданні від 11 липня 1927 р. взята лінія продовжувалася: «Запропонувати ДПУ використовувати невизначене становище тихонівців для розкладу їх рядів» [73]. Роботу по розкладу тихонівщини приводили й інші окружні АРК: Чернігівська 27 березня 1926 р. приймає рішення: «Доручити ДПУ повести роботу щодо перетягнення авторитетних служителів тихонівських культів до синодальної церкви» [74]; Херсонська 12 квітня 1926 р. приймає подібну резолюцію: «У зв'язку із сприятливими обставинами по розкладу тихонівщини, запропонувати окрвідділу ДПУ посилити роботу у тому напрямку, щоб тихонівщина у недалекому майбутньому була розкладена» [75].

Продовжувалася політична і фінансова підтримка обновленського руху в країні. Так, на засіданні чернігівської АРК від 18 серпня 1926 р., вислухавши прохання про звільнення попів синодальної течії від прибуткового податку, доручили з'ясувати справу з окрфінвідділом про можливість цього, але зі свого боку не суперечити [76]. Подібні питання обговорювала і Дніпропетровська АРК на засіданні 25 листопада 1929 р., прийнявши рішення «доручити окрфінвідділу обговорити питання про можливе зниження з релігійної громади [Кафедрального] собору [синодальної течії] заборгованості і податку з будівель за 1928-1929 рр.» [77]. Отже, обрана КП(б)У-РКП(б) у першій половині 1920-х років розкольницька політика продовжувала втілюватися до кінця 20-х рр. через мережу Антирелігійних комісій, використовуючи органи ДПУ, адміністративний апарат НКВС, НКЮ та інші владні структури республіки.

Таким чином, для роботи з духовенством, й особливо у справі розколу РПЦ, було створено досить розгалужену систему як керівних, так і технічних органів влади. Архівні джерела підтверджують, що у період 1922-1929 років їх діяльність була зосереджена саме на розколі РПЦ, підтримці обновленського руху, поглиблені міжконфесійної ворожнечі у середовищі Російської православної церкви тощо. Все це відкидає тезу радянських дослідників про невтручання радянської влади у внутрішні справи РПЦ і підтверджує тезу новітньої історіографії про певну штучність «новітніх» конфесій РПЦ на теренах України – «обновленців», «соборно-єпископців» тощо.